

КОНАЧНО РЕШЕЊЕ ЈЕВРЕЈСКОГ ПИТАЊА У ЈУГОСЛАВИЈИ (1941–1945)

Коначно решење јеврејског питања (*Endloesung der Judenfrage*) је био еуфемизам коришћен у службеној преписци Националсоцијалистичке партије Немачке иза којег се крило потпуно уништење свих припадника јеврејског народа на подручјима под њеном контролом или утицајем. После Другог светског рата у међународном праву и документима Уједињених нација оваква врста злочина дефинисана је као највећи злочин, злочин *геноцида*. Од педесетих година прошлог века у јавности и науци за тај убилачки подухват без преседана, се користи појам *Холокауст* да би се означиле специфичности геноцида над Јеврејима у односу на геноциде извршене над другим народима. Две деценије касније геноцид над Јеврејима је почео да се назива и хебрејским термином *Шоа* са истим значењем потпуног уништења.

Холокауст је сигурно један од феномена Другог светског рата у Европи тако да је његово изучавање неопходно за разумевање овог трагичног историјског периода. Истраживање Холокауста важно је истовремено и за историју сваке од земаља где се он догодио, па и за Југославију, односно поједине њене делове.

Рат започет агресијом Немачке на Пољску 1. септембра 1939. био је тотални, изнад свега идеологизовани рат, назван и „рат погледа на свет”. У њему је победа једне стране, немачке, требало да донесе ропство десеткованих и обезглављених „подљуди”, Словена, као и потпуно уништење Јевреја, „анти-расе”, смртног непријатеља свих народа. „Коначно решење јеврејског питања” је постало један од стратешких циљева нацистичке државе, који је имао своју политичку, идеолошку и економску димензију. Међутим, уништење Јевреја није било само себи циљ, него и средство остваривања далекосежних немачких империјалних планова за преуређење света на новим расистичким, основама. Холокауст стога треба посматрати у вези са остваривањем доминације над Европом и, изнад свега, са освајањем *животног простора* (*Lebensraum*) на европском Истоку, односно са политиком уништења словенских држава, Чехословачке (Чешке), Пољске, Југославије и, посебно, болшевичког Совјетског Савеза (Русије). Тиме је стваран нови поредак (*Neue Ordnung*) заснован на идеолошким начелима и интересима европског хегемона, Трећег или Великонемачког рајха.

Југославија је почетком рата 1939. прокламовала неутралност према сукобљеним странама. Међутим, после великих немачких победа на западу Европе 1940. неутралност је била све теже одржива. Политичко, војно и идеолошко надирање нацистичке Немачке било је праћено ширењем антисемитских мера у земљама које су се нашле под њеном окупацијом или су ушле у њену интересну сферу. Југославија се до јесени 1940. нашла окружена државама (са изузетком Грчке) у којима су уведена законска и

друга ограничења за Јевреје. Југословенска влада и Намесништво покушали су да донекле прилагоде унутрашње уређење земље новим политичким околностима. Почетком октобра 1940. влада Драгише Цветковића и Влатка Мачека је донела две антисемитске уредбе са законском снагом (о ограничењу школовања и пословања Јевреја), којима је озбиљно нарушена уставна равноправност њених јеврејских грађана. Ове мере најдоследније су спровођене у Бановини Хрватској, аутономном делу Југославије, чије власти су затим донеле и неке друге антијеврејске прописе. Тиме је битно олакшана експропријација јеврејске имовине после проглашења усташке државе у априлу 1941.

Основни циљ Трећег рајха на територији Југославије после Априлског рата био је уништење југословенске државе и либералних основа друштвеног уређења на којима је она почивала. Ови циљеви сублимисани су у политици „кажњавања Срба”, најбројнијег и најутицајнијег југословенског народа, који је сматран носиоцем њене државности. За нацистичку Немачку то је био предуслов за несметану експлоатацију материјалних и људских извора без обзира на нове границе, мир, безбедне комуникације, задовољавање територијалних аспирација осовинског партнера (Италије и њеног протектората Албаније) и сателитских земаља (Мађарске и Бугарске). Истовремено, стварањем клерофашистичке (усташке) Независне Државе Хрватске на централном делу Југославије, награђен је хрватски екстремни национализам и сепаратизам.

Токови Холокауста на појединим подручјима подељене Југославије, са изузетком италијанског до септембра 1943, имали су у основи истоветне етапе и водили су ка једном циљу, потпуном физичком уништењу Јевреја. Централну улогу при томе је имала нацистичка Немачка, пре свега на својим окупационим подручјима. Ипак, значајан утицај имале су и политике других окупационих држава и њихово антисемитско законодавство успостављено још пре агресије на Југославију. Остали битни фактори који су утицали на токове Холокауста на појединим окупационим подручјима Југославије били су бројност Јевреја и њихово место у друштвеној структури, традиција и политичка култура, постојање и распрострањеност покрета отпора. С обзиром на починиоце, место, начин, околности и хронологију извршења злочина јасно се разликује Холокауст на немачком, мађарском, бугарском и албанском окупационом подручју, као и Холокауст у НД Хрватској.

И пре Априлског рата 1941. антисемитска пропаганда у Југославији, пре свега код Хрвата, немачке и мађарске националне мањине, била је и антијугословенска, односно антисрпска.” Идеолошке основе повезивања антисемитизма са антијугословенством/антисрпством створене у међу-

* Милан Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918–1941*, Београд, 2008, 455–462.

** Исто, *passim*.

ратном периоду, дошле су до пуног изражаја после успостављања окупационих режима и стварања усташке државе. На највећем делу подељене Југославије успостављен је тоталитарни „нови поредак” који је био не само негација њене државности и либералне идеје на којој је створена држава Јужних Словена, него и негација друштвеног положаја Јевреја, а затим и самог њиховог постојања као народа.

Холокауст на простору Југославије је отпочео у новоствореној хрватској држави убрзо после њеног проглашења. Ипак, немачко окупационо подручје у Србији било је први део Југославије „очишћен од Јевреја”. Јеврејски мушкарци убијени су у масовним стрељањима током гушења устанка у јесен 1941, заједно са Србима. Сви преостали Јевреји интернирани су и убијени до почетка маја 1942. у самој Србији. Истовремено је трајало уништење Јевреја у усташкој држави које је углавном окончано до краја лета 1942. упућивањем већине преосталих Јевреја у немачке логоре смрти у Пољској. Јевреји са бугарског окупационог подручја, заједно са Јеврејима из дела Грчке окупираног од Бугарске, у сарадњи са немачким представницима, депортовани су у ове логоре у марту 1943. Од краја априла 1944. године, заједно са Јеврејима из Мађарске, у логоре смрти упућена је и већина Јевреја са мађарског окупационог подручја у Југославији.

Када је реч о Холокаусту на бугарском и мађарском окупационом подручју треба нагласити да је то био део Холокауста у овим земљама. Истовремено, он се спроводио у складу са политичким циљевима на окупираним подручјима, али и са спољнополитичким фактором, односно током самог рата. У обе земље су прво уништавани Јевреји са окупираних подручја, међу њима и они са окупираних подручја у Југославији. Државни органи Бугарске су учествовали у Холокаусту на окупираним подручјима Југославије (већи део Македоније и југоисточна Србија) и Грчке (западна Тракија или Беломорје), док су Јевреји из саме Бугарске поштеђени уништења. Мађарска је такође учествовала у Холокаусту, али до уласка немачких трупа у земљу 19. марта 1944. само делимично и то на окупираним подручјима. Један од најстрашнијих покоља Јевреја, заједно са Србима, мађарске окупационе власти су спровеле јануара 1942. у јужној Бачкој и у Новом Саду. Тек после уласка немачких трупа у марту 1944. мађарски државни органи су се у пуној мери укључили у Холокауст, који је тада погодио не само окупирана подручја, него и саму Мађарску.

Око броја Јевреја који су уочи Другог светског рата живели у Југославији постоје неслагања у историјским изворима и у историографији. Наводе се цифре од 67.355 (евиденција јеврејских општина и њихових чланова из 1940. године), до 82.242 (Јаша Романо). У овим оквирима је и статистичка процена на око 73.000 Јевреја. Постоје неслагања и око броја Јевреја избеглих из Средње Европе, које је рат затекао у Југославији; процене се крећу од 3.000 до 5.000. Овај број је, вероватно, био негде између,

односно око 4.000. По свему судећи, у време агресије на Југославију у априлу 1941. у њој је живело око 82.000 Јевреја који су сачињавали приближно 0,5 % њеног становништва.”

НД Хрватска је створена вољом агресорских сила, Немачке и Италије, али је била и резултат деловања екстремног хрватског национализма и сепаратизма. Он је награђен стварањем велике државе чије границе су далеко превазилазиле хрватске етничке и историјске просторе. НД Хрватска је била главни ослонац Немачке и Италије на југословенском тлу и постала је део система зависних или сателитских држава које су се укључиле у ратни напор земаља Осовине.

По свом идеолошком профилу хрватска усташка држава је била много ближа немачком националсоцијалистичком, него италијанском фашистичком моделу, с тим што је, за разлику од Немачке, у њој изузетан утицај имала Римокатоличка црква. Усташка и нацистичка држава најсличније су биле по примени масовног терора и систематског уништавања расно, национално и политички непожељних противника. Међутим, док се нацистичка држава после отпочињања рата углавном усмерила на уништење противника ван својих граница, за усташку државу национални задатак првог реда било је уништење унутрашњег непријатеља, Срба, Јевреја, дела Рома и политичких противника. Тиме је програм једне мале, али утицајне, терористичке организације, усташа, на челу са Вођом („поглавником”) Антом Павелићем, постао државна политика, а његово остварење постало је национални задатак првог реда. Безмало половина југословенских Јевреја, њих око 39.500, је живела на територији коју је обухватала НД Хрватска (у Хрватској, Славонији, Срему, делу Далмације и Хрватског приморја и Босни и Херцеговини), углавном у градовима, пре свега у Загребу, Сарајеву и Осијеку. У Босни и Херцеговини, највећим делом у Сарајеву, живело је око 14.500 Јевреја.”

* *Spomenica 1919–1969, Savez jevrejskih opština Jugoslavije*, Beograd, s.a, 80, 114, 204–207; *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, urednik dr Zdenko Levental, Beograd, 1952, XIX; Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici NOR*, Beograd, 1980, 14, 84, 201–202; Bogoljub Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, Sarajevo, 1990, 151; Holm Sundhaussen, *Jugoslawien*, u: *Dimension des Voelkermords. Sie Zahl der juedischen Opfer des Nationalsozialismus*, hrsgb. von Wolfgang Benz, Muenchen, 1991, 312, 330; М. Кољанин, *Јевреји и антијеврејство*, 49–53.

** Према немачком привременом прорачуну за почетак 1941. године, на основу пописа становништва из 1931, у Југославији је живело 74.000 Јевреја, распоређених по окупационим зонама. Међутим, недостаје процена за бугарску окупациону зону, у којој је живело око 7.700 Јевреја; *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije* (dalje: *Zbornik NOR*), том XII, knj. 1, Dokumenti Nemačkog rajha 1941, Beograd, 1973, 138–140; Војноуправни командант у Србији, Командни штаб, Уз ратни дневник, Прилог бр. 5, Београд, 28. 5. 1941; J. Romano, *Jevreji Jugoslavije*, 14.

*** J. Romano, *Jevreji Jugoslavije*, 14, 133; *Zločini fašističkih okupatora*, 61, 64; H. Sundhaussen, *Jugoslawien*, 321.

Прокламовани циљ, стварање национално и верски (католички, уз признату равноправност муслимана и протестаната) хомогене државе Хрвата свим расположивим средствима, значио је уништење једне трећине становништва државе, Срба, као и Јевреја и дела Рома. Идеолошка аргументација геноцида над Србима била је заснована углавном на цивилизацијским, посебно верским разликама. Геноцид над Јеврејима образлаган је типично расистичком аргументацијом, чију рецепцију је олакшавала антисемитска традиција, јака у свим, посебно периферним, католичким државама. Истовремено, у уништењу Срба и Јевреја важну улогу је имала и идеолошка аргументација, у којој су били спојени антисрпство/антијугословенство и антисемитизам. Југославија је представљала као творевина либералног, значи јеврејског духа у којој су Срби и Јевреји заједнички радили против виталних интереса хрватског народа. За Роме, као „расно мање вредне“, једноставно се подразумевало да морају бити уништени. Ипак, геноцидом нису обухваћени и муслимански Роми настањени углавном у Босни и Херцеговини.

Специфичност Холокауста у НД Хрватској огледао се у томе што је он вршен упоредо са много масовнијим геноцидом над Србима, али и у једној другој чињеници, која га чини особеним у европским размерама и упоредивим једино са Холокаустом у самом Трећем рајху и земљама под његовом окупацијом. Ниједна друга држава Хитлерове „Нове Европе“ није створила сопствену мрежу концентрационих логора и логора смрти за масовно уништење Јевреја (заједно са Србима и Ромима и свим „политички непоћудним“ особама).

Антијеврејски програм хрватске државе отпочео је да се остварује одмах после њеног стварања 10. априла 1941. године. Недељу дана касније, *Законском одредбом за обрану народа и државе*, која је имала ретроактивну снагу, легализовано је убијање свих противника нове власти на основу пресуда „народних судова“, односно преких судова. Упоредо са хапшењем истакнутих припадника јеврејске заједнице, на удару се нашла и јеврејска имовина, што је већ 18. априла 1941. године легализовано првим од низа посебних антијеврејских закона (*Законска одредба о сачувању хрватске народне имовине*).^{*} Низом нових закона Јеврејима је одузета готово сва имовина, убрзо су почела хапшења и убијања и уништавање верских и културних споменика. Легализованом пљачком јеврејске и српске имовине, нова власт стварала је себи економску основу, ширећи уједно и круг својих најоданијих присталица. Треба имати у виду да је јеврејски капитал имао важне економске позиције, тако да су његови хрватски и муслимански (у Босни и Херцеговини) конкуренти подстицали и убрзавали Холокауст и посредно или непосредно учествовали у њему.^{**}

^{*} *Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske*, izdaje Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja, godina 1941, Zagreb, b. g, 10.

^{**} *Zb. NOR*, tom XII, knj. 1, 451–453, nemački general u Zagrebu, Vrhovnoj komandi oružanih snaga i dr., Zagreb, 29. IX 1941. Prema ovom izveštaju generala Gleza, merama protiv Jevreja i Srba „stvorene su veoma značajne državne novčane rezerve”. Vidi i: Zdravko Antičić, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941*, Tuzla, 1983 (drugo izdanje), 91–102.

Законима од 30. априла исте године (*Законска одредба о расној њри- њадносџи, Законска одредба о зашџиџији аријске крви и часџији хрваџиској народа и Законска одредба о држављансџиву*), затим *Законском одредбом о зашџиџији народне и аријевске кулџијуре хрваџиској народа* од 4. јуна исте године, као и низом других дискриминаторских закона и наређења хрватских власти (обележавање, полицијски час, принудни рад, ограничење кретања и становања, контрибуције, уклањање из јавног и културног живота), Јевреји су потпуно обесправљени и изоловани. Изузетно агресивном пропагандом створено је јавно мишљење да од уништења јеврејског и српског народа зависи добробит и будућност хрватског народа и његове младе државе. Избијање устанака српског народа и почетак рата на Истоку 22. јуна 1941. били су нов подстицај овој пропаганди и све жешће геноцидном теорору.

Прве затворенике, углавном истакнуте комунисте, међу њима и Јевреје, нова власт преузела је од органа Бановине Хрватске, која није спровела одлуке двадесетседмомартовске југословенске владе о пуштању политичких затвореника из затвора и кажњеничких логора. Власти НД Хрватске презеле су логор-казнионицу „за комунисте, Жидове и остале” у *Лейоџлави*, 19. априла 1941. године уређењ је логор у *Кересџинцу* крај Загреба, а до 28. априла исте године, у фабрици „Даница” крај Копривнице, уређењ је први велики сабирни логор. Међу више хиљада српских заточеника и „политички непоћудних” Хрвата, Југословена и других, било је и око 400 Јевреја. Из овог логора и неких других привремених сабирних логора (*Заџребачки збор, Јабланица*), заточеници су упућивани у први логор смрти у НД Хрватској, у *Госџићу* са подручним логорима-стратиштима на планини Велебит (*Јаговно* и друга) и на јадранском острву Пагу (*Слана и Меџајна*).

После немачког напада на Совјетски Савез 22. јуна 1941. отпочео је нови велики талас хапшења и интернирања Јевреја што је после неколико дана санкционисано новим законом. У *Изванредној законској одредби и заџовједи џоџлавнока*, од 26. јуна 1941. године, утврђена је колективна одговорност Јевреја због наводног ширења лажних вести и спекулација у снабдевању. За њих је одређена и колективна казна: упућивање „у заточеничка збиралишта под ведрим небом”.^{***} Таква збиралишта већ су

* Zbornik zakona i naredaba, 1941, 42–44, 134, 138–156; Raul Hilberg, *Die Vernichtung der europaeischen Juden*, Band 2, Frankfurt am Main, 1990, 756–758; *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu*, Zbornik dokumenata, tom I, Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945, urednik dr Slavko Vukčević, Beograd, 1993, 16, 22–27, 49, 73–74, 81, 86; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992, 177–179; *Zločini fašističkih okupatora*, 60, 109–111; J. Romano, *Jevreji Jugoslavije*, 100–101; Смиља Аврамов, *Геноцид у Јуџославију у свеџиљосџији међународној џправа*, Београд, 1992, 331, passim; Ivo Goldstein, Slavko Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb, 2001, 117–124.

** Mirko Peršen, *Ustaški logori*, Zagreb, 1990 (drugo izdanje), 40–102; *Zločini fašističkih okupatora*, 57–60; H. Sundhassen, *Jugoslawien*, 322–323; J. Romano, *Jevreji Jugoslavije*, 105–106; Ante Zemljар, *Haron i sudbine*, Beograd, 1988, passim.

*** *Zbornik zakona i naredaba*, 1941, str. 212–213.

постојала, а она у Госпићу и његовој околини и на острву Пагу, су функционисала као логори смрти. У њих су довођени Срби и Јевреји искључиво да би били убијени и то на најокрутнији начин – хладним оружјем и бацањем у крашке јаме и у море. Од проглашења овог закона интернирани су и убијани не само јеврејски мушкарци, него и жене и деца. Логор *Госпић* са подручним логорима је био први логор смрти у Европи и претходио је великим нацистичким логорима уништења (*Vernichtungslager*) који су стављени у погон крајем 1941. и почетком 1942. године.

Током 132 дана постојања логора у Госпићу и околини и на острву Пагу, укупно је интернирано 42.246 мушкараца, жена и деце од којих је убијено 40.123. Међу њима је било 38.010 (94,73 %) Срба, 1.988 (4,95 %) Јевреја и 115 (0,28 %) осталих. Од 10.502 идентификоване жртве, Срба је било 9.663 (92 %), Јевреја 762 (7,25 %) и 77 (0,74 %) осталих.

Због избијања масовног српског устанка и доласка италијанских трупа у такозвану Зону II у којој су се налазили логори у Госпићу и на Пагу, преживели заточеници из ових логора од 21. августа 1941. пребачени су у нове логоре. Мушкарци су интернирани на простору где је организован логор смрти *Јасеновац* док су жене и деца затворени у логору *Крушичица* крај Травника. Одатле су пребачени у логоре *Лоборџаг* у Хрватском Загорју и *Горња Ријека* крај Крижеваца. Почетком децембра исте године, за јеврејске жене и децу, углавном из Босне и Херцеговине, основан је логор у *Ђакову*. Логор смрти у *Јасеновцу* са целим системом подручних логора од којих је највећи био у *Старој Градишци*, може да се упореди само са немачким „фабрикама смрти” у Трећем рајху и окупираној Пољској. За јеврејски народ овај логор је симбол Холокауста у НДХ, јер је у њему изгубило живот око 20.000 Јевреја.

Представници највиших немачких државних органа на Конференцији Ванзе 20. јануара 1942. године, лако и брзо су се усагласили око организовања систематског уништења европског јеврејства. Тада је констатовано да је у Хрватској јеврејски проблем лако решив „јер је ту коначно решење већ остварено”.

У пролеће и лето 1942. године коначно решење јеврејског питања у НД Хрватској се ближило своме окончању. Интернирање и убијање Јевреја било је праћено врло јаком медијском кампањом, у штампи, на изложбама, у пропагандним филмовима. По налогу хрватских власти, у *Тењи* крај Осијека Јевреји су од априла 1942. изградили насеље (гето), које је јуна исте године претворено у логор. Јевреји из Славоније и Срема, осим

* Ђуро Затезало, *Јаковно. Комплекс усташких логора 1941*, књига I, Београд, 2007, 382–384.

** *Zločini fašističkih okupatora*, 107; Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941–1945*; Dokumenta, knj. I–III, Beograd–Jasenovac, 1986, 1987, v. m.

*** *Protocol of the Wannsee Conference, Jan. 20. 1942, Documents of the Holocaust*, Yad Vashem, Jerusalem, 1981, 257 (према: С. Аврамов, *Геноцид у Југославији*, 337).

**** Милан Кољанин, *Филмска пројекција – увод у Холокауст*, Годишњак за друштвену историју, I, Београд, 2000, 47–50.

у Тењи, интернирани су и у логор у Винковцима. У сарадњи са немачким „саветником за јеврејска питања” Абромајтон (Abromeit), на основу споразума хрватске и немачке владе, од средине августа исте године већина преживелих јеврејских заточеника усташких логора упућена је у логоре смрти у Пољској, углавном у Аушвиц II Биркенау. Када је и већина преосталих Јевреја током 1943. депортована у нацистичке логоре смрти, немачки представници оцењивали су да је „јеврејско питање” у Хрватској решено.“

Највећи део од око 30.500 страдалих Јевреја из НДХ изгубио је живот у усташким логорима смрти у Госпићу и Јасеновцу (са подручним логорима), а мањи део у другим логорима и на стратиштима. Око 7.000 Јевреја из НДХ, у сарадњи са немачким представницима, упућено је у логоре смрти у Пољској (Генералном гувернману).“ То значи да је у Холокаусту страдало око 77,21 % Јевреја са територије усташке државе, чему треба додати око 2.800 јеврејских избеглица из средње Европе, које су такође страдале. Постојале су и разлике у страдању у појединим деловима НДХ. Тако је у Срему, од 2.800 Јевреја који су ту живели пре рата, страдало њих 2.515 (89,82 %).““ Може се закључити да се Холокауст у НД Хрватској у односу на друга подручја подељене и окупиране Југославије издваја не само својим обимом, него и тиме што су га углавном спровеле домаће снаге, хрватска фашистичка држава у својим логорима уништења, на основу сопственог антисемитског законодавства, истовремено са, по размерама много обимнијим, геноцидом над Србима.

2

После краткотрајног Априлског рата на већем делу Србије успостављена је немачка војноокупациона управа. То је био једини део Југославије под директном немачком војном контролом, ако изузмемо северну Словенију припојену Трећем рајху. И таквој Србији границе су сужене на оне од пре ослободилачких Балканских ратова 1912–1913. године. Придодати су

* Милан Кољанин, *Холокауст у Срему 1941–1942*, у *Споменица Историјској архиви „Срем”*, бр. 5, Сремска Митровица, 2006, 27–28; Младенко Кумовић, *Страдање сремских Јевреја у Холокаусту/The persecution of the Jews from Srem during the Holocaust*, Нови Сад, 2007, 79–116.

** *Die Ermordung der europaischen Juden. Eine umfassende Dokumentation des Holocaust 1941–1945*, hrgb. von Peter Longerich, Muenchen–Zuerich, 1990, 305; R. Hilberg, *Die Vernichtung*, 2, 760–765; H. Sundhaussen, *Jugoslawien*, 323–326.

*** Jonathan Steinberg, *Types of Genocide? Croats, Serbs and Jews, 1941–45*, u: *The Final Solution, Origins and implementation*, ed. by David Cesarani, London–New York, 1994, 175–176 и даље; *Zločini fašističkih okupatora*, 61, 64, 107; H. Sundhaussen, *Jugoslawien*, 321–326, 330; J. Romano, *Jevreji Jugoslavije*, 104; vidi i: Ладислаус Хори, Мартин Бросцат, *Усташка држава Хрватска*, Београд, 1994, 113–141; Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, Zagreb, 1978 (drugo izdanje), 137–187.

**** М. Кумовић, *Страдање сремских Јевреја*, 250–251; Ljubivoje Cerović i drugi, *Na putu ka istini*, Novi Sad, 2008, 251.

јој северни део Косова са рудником Трепча, као и Банат у којем је фактички управљала јака немачка национална мањина (фолксдојчери). На војноокупационом подручју Србије, углавном у Београду, уочи рата живело је око 16.600 Јевреја и око 1.200 јеврејских избеглица.

Одмах по уласку окупационих трупа, почело је пљачкање јеврејске имовине и злостављање Јевреја, у чему се нарочито истицали фолксдојчери у Банату и Београду. Од 19. априла 1941. године отпочело је регистровање и обележавање Јевреја, уведене су и разне друге понижавајуће и дискриминаторске мере, међу њима и обавеза принудног рада. Верски објекти и културни споменици су скрнављени и уништавани. Као и на другим немачким окупираним подручјима, за Јевреје у Србији био је задужен полицијско-безбедносни апарат, односно одсек IV Д (за Јевреје и масоне) Тајне државне полиције (Гестапоа). То је био главни егзекутивни део немачке полиције организоване у оквиру Оперативне групе Полиције безбедности и Службе безбедности (*Einsatzgruppe der Sipo und des SD*), односно њој подређене Оперативне команде полиције. Део егзекутивних мера против Јевреја и њихове имовине поверен је српској Специјалној полицији, главном репресивном органу квислиншке полиције. Те мере је спроводио седми одсек (за Јевреје и Цигане) Специјалне полиције,¹ који је био под непосредним надзором немачког комесара за Јевреје.

Наредбом која се односила на Јевреје и Цигане од 31. маја 1941. године Војни заповедник у Србији је кодификовао и систематизовао дотадашње антијеврејске мере: у складу са нацистичким *Нирнбершким законима* дефинисано је ко је Јеврејин, утврђена је обавеза пријављивања, обележавања, уклањања из јавне службе, забрана обављања одређених занимања, принудног рада, као и разне друге понижавајуће мере. Јеврејима је забрањено и располагање имовином; покретна имовина великим делом је већ била опљачкана, а убрзо је почела и продаја јеврејских предузећа, радњи и некретнина.²

Напад Трећег рајха на Совјетски Савез, 22. јуна 1941. године, и почетак саботажа и устанка у којем је главну улогу имала Комунистичка партија Југославије, донели су нагло погоршање положаја Јевреја. Веома јаком пропагандом (преко штампе, радија, плаката, филмских журнала) Јевреји су означени као инспиратори, руководиоци, па и финансијери устанка

* Karl-Heinz Schlarp, *Wirtschaft und Besatzung in Serbien 1941–1944. Ein Beitrag zur nationalsozialistischen Wirtschaftspolitik in Suedosteuropa*, Stuttgart, 1986, 107–118; Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944*, Beograd, 1992, 130–131; B. Petranov, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, str. 111–112; J. Romano, *Jevreji Jugoslavije*, 14.

** Ženi Lebl, *Do „konačnog rešenja”. Jevreji u Beogradu 1521–1942*, Beograd, 2001, 287–294; Бранислав Божовић, *Сјрадање Јевреја у окупираном Београду 1941–1944*, Београд, 2004, 29–47 и passim.

*** *Verordnungsblatt des Militaerbefehlshabers in Serbien* – Лист уредаба војног заповедника у Србији, br. 8, Beograd, 31. мај 1941, 84–89; Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944*, Београд, 1970, 81–93; *Zločini fašističkih okupatora*, 1–7, 9–13; M. Koljanin, *Nemački logor*, 19–26.

због чега им је приписана колективна кривица. Заједно са комунистима и другим противницима окупатора, Јевреји су масовно хапшени и стрељани. Јевреји су били међу заточеницима првог логора у Србији, на Бањици у Београду (*Прихватни логор Дединје* – Anhaltelager Dedinje) формираног 9. јула 1941, као и у првим групама стрељаних. У до тада највећем стрељању, крајем јула 1941. године убијено је 100 Јевреја и 22 комуниста. На иницијативу шефа Оперативне групе полиције, Вилхелма Фукса (Wilhelm Fuchs), сигурно и по одобрењу врха војноокупационе управе у Србији, одлучено је да се „у оквиру мера одмазде“ пострељају Јевреји и Роми, заједно са осталим противницима, а да се њихове жене и деца интернирају у логоре.“

Упоредо са ширењем устанка растао је и талас репресалија окупатора, чиме је убрзан процес интернирања и убијања Јевреја. Већина шабачких Јевреја, 20. јула 1941. године, интернирана је у војним инжињеријским (пионирским) баракама на обали Саве у Шайцу, првом јеврејском логору на немачком окупационом подручју у Србији. Средином августа исте године похапшени су сви банатски Јевреји и под тешким условима пребачени у Београд. У протеривању Јевреја из Баната кључну улогу имали су фолксдојчери, а то је уједно била прва велика област у Европи „ослобођена од Јевреја“ (*judenfrei*). Мушкарци из групе банатских Јевреја су 22. августа 1941. интернирани у новооснованом логору у *Тойовским шуйама* на Аутокоманди у Београду. У овај логор је следећих недеља доведен и велики део похапшених јеврејских мушкараца из Београда. Од средине октобра исте године, у логору на *Црвеном крсти* у Нишу (Прихватни логор Ниш – Anhaltelager Nisch), међу првим заточеницима били су јеврејски мушкарци са југа и истока Србије.

До 20. октобра 1941. углавном је завршено интернирање јеврејских мушкараца са немачког војноокупационог подручја у Србији. Заједно са осталим заточеницима, они су сачињавали резервоар талаца за масовна стрељања, којима је окупатор настојао да угуши устанички покрет у Србији. Заједно са Србима и Ромима, Јевреји су убијани на основу наредбе Хитлера, односно фелдмаршала Кајтела, од 16. септембра 1941, да се за једног погинулог немачког војника стреља „50–100 комуниста“. Логорима у Србији управљали су и чували их припадници немачке полиције, а стрељања су вршиле јединице оружаних снага (Вермахта). Јевреји су, углавном, стрељани на стратиштима у *Јајинцима*, *Засавици* и *Јабуци*.“

* Walter Manoschek, *Serbien ist judenfrei. Militaerische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/1942*, Muenchen, 1993, 35–54; Милан Кољанин, *Филмска пројекција*, 42–48; исти, *Антисемитски стереотипи и пројекција у Србији 1941–1942*, Историја 20. века, 1, Београд, 2003, 83–118.

** *Jevreji finansiraju komunističke bande*, Novo Vreme, Beograd, br. 144, 19. oktobar 1941; M. Koljanin, *Nemački logor*, 40–42; J. Romano, *Jevreji Jugoslavije*, 69.

*** Christopher R. Browning, *Fateful Months. Essays on the emergence of the final Solution*, New York–London, 1991, revised edition, 39–56; W. Manoschek, *Serbien ist judenfrei*, 40–108; M. Koljanin, *Nemački logor*, 26–42;

Холокауст у окупираној Србији вршен је у оквиру немачких масовних репресалија усмерених на гушење устанка, који је у јесен 1941. године добио широке размере. Стога су и токови геноцида над Јеврејима били најуже повезани са решавањем овог, за Немце акутног питања. До почетка новембра 1941. године, у масовним стрељањима, готово потпуно је уништено мушко јеврејско становништво у Србији. Претходног месеца у разговорима између представника немачке војноокупационе управе са представницима Гестапоа и Министарства иностраних послова из Берлина разрешене су дилеме око поступка са преосталим Јеврејима и Ромима у Србији. Одлучено је да се и преостали јеврејски и ромски мушкарци стрељају, а да се њихове жене и деца интернирају у логору, који је требало подићи на „српском острву Митровица” на Сави.

На том месту (*Засавица* у Мачви), већ је било предвиђено подизање једног концентрационог логора, прво за 50.000, а касније за 500.000 људи. Овај логор требало је да послужи за гушење устанка масовним хапшењем, расељавањем и интернирањем становништва са устаничких подручја. Због подводног терена и поплаве у Засавици, за место новог логора изабрани су пространи павиљони Београдског сајма. Како су ови објекти били на територији града Земунa, односно НД Хрватске, од хрватских власти је затражена дозвола да се ту организује немачки пролазни логор. Хрватска страна се сагласила под условом да логор чувају Немци, а не Срби и да се снабдевање врши са српске, а не хрватске територије.*

До почетка децембра 1941. надмоћне немачке снаге угушиле су устанак у Србији вршећи масовне злочине над устаницима и цивилним становништвом. Одложена је велика акција расељавања становништва устаничких крајева вероватно да би се избегло ново погоршање прилика и због недостатка снага. Тек тада је одлука о интернирању преосталих Јевреја (и Рома) могла да се спроведе. Почевши од 8. децембра исте године у новоформираном Јеврејском логору Земун (*Judenlager Semlin*) на Београдском сајмишту интернирани су безмало сви преостали Јевреји из Србије (из логора у *Тойовским шумама*, шабачког и нишког логора, из Косовске Митровице, Новог Пазара и Рашке), укупно око 6.400 особа, већином жена и деце. Са њима је заточено и око 600 ромских жена и деце.**

Током прве половине марта 1942. године, у Берлину је донета одлука да се питање заточених Јевреја у логору на Сајмишту „реши” њиховим уништењем у самој Србији. Одлука се заснивала на процени шефа војноокупационе управе у Србији да наредног пролећа предстоји обнављање устанка. Сматрао је да треба ослободити простор за интернирање и даље отпремање заробљених устаника ради коришћења њихове радне снаге. Спровођење одлуке о уништењу Јевреја у логору на *Београдском сајмишту* поверено је посебној команди упућеној из Берлина, сачињеној од два искусна СС-подофицира са специјалним камионом-гасном комором. Од краја марта или почетка априла до 10. маја 1942. на путу од логора на

* C. R. Browning, *Fateful Months*, 70.

** M. Koljanin, *Nemački logor*, 45–49, 56–62.

Сајмишћу до стратишта у Јајинцима жртве би биле погушене, а затим су закопаване у припремљеним ракама. Укупно је убијено око 6.320 заточеника логора на Сајмишћу. Број жртава према другом извору био је 6.280.^{*} Тиме је завршено уништење Јевреја на немачком окупационом подручју у Србији, не рачунајући појединце који су откривани и убијани до краја окупације. На слободи су остали само малобројне Јеврејке удате за хришћане, као и јеврејски болесници у болници Београдске трговачке омладине и у душевним болницама у Београду и Ковину, укупно 33 особе. Међутим, и они су почетком јула, односно почетком октобра 1942. ухапшени и убијени.^{**}

Од укупно 17.800 Јевреја (од тога 1.200 избеглица), које је рат затекао на немачком војноокупационом подручју Србије, живот је изгубило око 14.800, укључујући ту и све избеглице. То значи да је од 16.600 Јевреја пореклом са немачког окупационог подручја у Србији, у Холокаусту страдало њих 13.600, или 81,92 %.^{***} И на овом окупационом подручју постојале су регионалне разлике у страдањима, тако да је од 3.504 Јевреја који су живели у Банату, страдало њих 2.904 (83 %).^{****}

Убрзо после окончања акције убијања Јевреја у Србији, одговорни за њу известили су о томе своје претпостављене. Руководилац полиције у Србији сс-пуковник Емануел Шефер 8. јуна 1942. обавестио је на једном састанку војне команданте Србије и Југоистока, генерале Бадера и Кунцеа, да у Србији више нема „јеврејског питања”. Руководилац Управног штаба Војног команданта у Србији Харалд Турнер, 29. августа исте године похвалио се новом команданту Југоистока генералу Леру да је „Србија једина земља у којој је јеврејско и циганско питање решено”.^{*****} И поред оваквог хвалисања одговорних за Холокауст у Србији, она није била „једина земља” у којој је „решено јеврејско питање”. Трагичан примат у том погледу имала је окупирана Естонија, тако да је већ на Конференцији Ванзе у јануару 1942. констатовано да је ова балтичка земља „ослобођена од Јевреја” (*judenfrei*).^{*****}

3

У деловима Југославије, који су после њеног разбијања, у априлу 1941. године додељени Мађарској (у Бачкој, Барањи, Међумурју и Прекомурју), живело је нешто преко 16.000 Јевреја, углавном у Новом Саду, Суботици, Сомбору и другим бачким градовима. У самој Бачкој живело

* М. Koljanin, n. d., 131; С. R. Browning, *Fateful Months*, 71.

** *Zločini fašističkih okupatora*, 38.

*** М. Koljanin, n.d, 131.

**** Лj. Cerović i drugi, *Na putu ka istini*, 281; Милан Кољанин, *Јевреји – жртве рата 1941–1945. у Војводини, Истина...*, Зборник радова, Нови Сад, 2004, 202.

***** С. R. Browning, *Fateful Months*, 82–83; H. Schlarp, *Wirtschaft und Besatzung*, 294–302; P. Longerich, *Eine umfassende Dokumentation des Holocaust*, 294–295.

***** P. Longerich, n.d, 86.

је 13.590 Јевреја. Крајем 1941. окупиране територије и формално су припојене Мађарској. Приликом уласка мађарских трупа и масовног убијања и хапшења Срба, страдао је и изванредан број Јевреја. На окупиране, а затим анектиране делове Југославије, проширена је примена мађарског антисемитског законодавства. Осим тога, Јевреји су били изложени и другим понижавајућим мерама, а на удару се нашла и њихова имовина (уценама, контрибуцијама, пљачкањима)."

Заједно са Србима и свим противницима окупатора, првенствено комунистима, после напада Немачке на Совјетски Савез и организовања оружаног покрета отпора, масовно су затварани и Јевреји. Осим затварања у Новом Саду, Суботици, Сенти и Сомбору, Јевреји су интернирани у новоотвореним логорима крај Суботице (на Палићком путу), у Старом Бечеју, Бачкој Тополи, Ади, Оџацима и на пустари Визић код Бегеча у близини Новог Сада. Јевреји су затварани као таоци, ради пљачке, уцена, мучења, присилног рада и због учешћа у Народноослободилачком покрету. Као припадници „ниже расе и непоузданих лица”, како су Срби и Јевреји означени у мађарским службеним документима, они су одређивани за „радну службу” и упућивани на принудни рад у Мађарску и на Источни фронт. Око 2.000 југословенских Јевреја упућено је на фронт у Совјетски Савез, где се у оквиру осовинских снага борила и мађарска армија.

Због великих немачких потреба за радном снагом, од Мађарске је затражено да упути контингент присилних радника у окупирану Србију у *Борски рудник*. Мађарске власти су на то одговориле упућивањем 6.500 Јевреја у радне логоре који су окруживали Борски рудник. Међу њима је било и 500–600 Јевреја из Бачке и Барање. Јевреји у радним четима на Источном фронту највећим делом су страдали од зиме, глади, мучења и излагања противничкој ватри. И присилни радници у *Борском руднику* највећим делом су изгубили живот, углавном током тегобног повлачења из Србије пред Народноослободилачком војском Југославије и јединицама Црвене армије септембра и октобра 1944."

Користећи као повод сукоб са малим Шајкашким партизанским одредом почетком јануара 1942. године, мађарска војска и жандармерија, уз помоћ припадника мађарске националне мањине, извршила је над Србима и Јеврејима у Јужној Бачкој (у Шајкашкој и у Новом Саду и Бечеју), ужасан геноцидни злочин назван *Раџија* (у мађарским изворима и литератури за овај злочин се користи еуфемизам *Хладни дани*). До 30. јануара 1942. године, на овом простору зверски је убијено и бачено под лед на Дунаву

* М. Кољанин, *Јевреји – жртве ратна 1941–1945*. у Војводини, 169, 202.

** Rondolph Bracham, *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*, New York, 1994, 30; *Zločini fašističkih okupatora*, 136–143.

*** Isto, passim; J. Romano, *Jevreji Jugoslavije*, 155–162; Vladimir Rotbart, *Jugosloveni u mađarskim zatvorima i logorima 1941–1945*, Novi Sad, 1988, 255–301; Миклош Радноти, *Борска бележница*, Бор, 1979.

и Тиси 3.809 особа, међу којима је било 1.068 Јевреја. Укупан број жртава вероватно је око 4.000.

Изузев *Рације*, терор над Јеврејима на мађарском окупационом подручју у Југославији није имао одлике геноцида. Међутим, после уласка немачких група у Мађарску 19. марта 1944. нова мађарска влада је почела спровођење мера које су, у сарадњи са немачким представницима, довеле до геноцида највећег дела Јевреја. Мађарска влада је ставила на располагање своје органе немачкој полицији, односно штабу Адолфа Ајхмана у Будимпешти, без чије помоћи Холокауст сигурно не би достигао тако ужасне размере. Јевреји са мађарског окупационог подручја у Југославији су поделили трагичну судбину Јевреја са осталих мађарских окупационих подручја и из саме Мађарске.

Од 26. априла 1944. године мађарске власти почеле су масовно и систематско хапшење свих Јевреја, међу њима и оних са окупираних подручја Југославије. Они су интернирани у логорима у *Бачкој Тојоли* и *Субојици*, као и у логору за Јевреје у *Сеједину*. Одатле су заточеници, њих око 8.000, пребачени у логор у *Баји*. У суботичком гету било је прикупљено 3.000 до 3.500 Јевреја, док је део бачких Јевреја био заточен у логору у *Бачалмашу*. Почевши од 25. маја 1944. године, заточеници ових логора и гета, изузев групе од 700 „радно способних” упућених у један аустријски логор, депортовани су у логор смрти *Аушвиц II Биркенау*, где су готово сви изгубили живот. Од преко 16.000 Јевреја који су живели у делу Југославије окупираном од Мађарске, живот је изгубило преко 14.800 или 92,5 %.”

4

На делу југословенске територије окупираном, а затим анектираном од Бугарске (већи део Македоније и југоисточна Србија са Пиротом) живело је око 7.800 Јевреја, највећим делом у Битољу, Скопљу и Штипу. У Пироту је живело 187 Јевреја, међу њима и мањи број избеглица. На окупирано подручје проширено је дејство бугарског антијеврејског законодавства, којим је уведен низ дискриминаторских и понижавајућих мера: регистравање, додатни порез, служење у „радним јединицама”, отпуштање из државне службе, забрана похађања средњих школа и факултета, ограничење кретања, полицијски час, а убрзо је „законски” почело и одузимање њихове имовине. Ипак, у односу на немачко окупационо подручје у Србији, положај Јевреја под бугарском окупацијом био је релативно сношљив и њихов живот није изгледао угрожен. Укупно 300 избеглих Јевреја потражило је спас на бугарском окупационом подручју. Убрзо се показало да је и та релативна сигурност била само привремена.

* Звонимир Голубовић, *Рација у Јужној Бачкој 1942. године*, Нови Сад, 1992, 146–149; *Zločini fašističkih okupatora*, 143–158; *Die Ermordung der europaischen Juden*, 292–293.

** *Zločini fašističkih okupatora*, 166–176; Н. Sundhaussen, *Jugoslawien*, 329; Ј. Romano, *Jevreji Jugoslavije*, 164–165; V. Rotbart, *Jugosloveni u mađarskim zatvorima i logorima*, 55–66.

На инсистирање немачког посланика у Бугарској Бекерлеа (Beckerle), бугарска влада је у августу 1942. године основала *Комесаријат за јеврејска питања*. Шеф *Комесаријата* имао је седиште у Софији, а убрзо је поставио своје делегате у Скопљу, Битољу, Штипу, Пироту и неким другим местима. Током наредног месеца, *Комесаријат* је прописао низ нових антијеврејских мера: означавање јеврејских станова и радњи, подржављење јеврејске имовине, обавезу ношења *давидове звезде*, а локалне власти доносиле су и друге мере.

Под притиском немачких представника да се радикално реши „јеврејско питање”, бугарска влада је одговорила компромисом. Обавезала се да интернира и преда Трећем рајху све Јевреје који нису бугарски држављани, односно Јевреје из окупираних крајева Југославије (Македоније и југоисточне Србије) и Грчке (Тракије). На овакву одлуку вероватно су у првом реду деловали разлози политичког опортунитета, јер је све извеснији био пораз Трећег рајха. Синхронизованом акцијом бугарске војске и полиције, 11. марта 1943. године, похапшени су сви Јевреји у Македонији и интернирани у привременом логору за Јевреје у магацину Државног монопола у *Скопљу*. У овом логору је прикупљено укупно 7.215 лица. Пиротски Јевреји, њих 158, похапшени су наредног дана. У три транспорта, од 22. до 29. марта 1943. године, у логор смрти *Треблінка* у Пољској, упућено је укупно 7.132 Јевреја из Македоније, од којих је већ током пута умрло 12. Готово сви који су упућени у логор смрти *Треблінка* убијени су одмах по доласку. Пиротски Јевреји возом су упућени у бугарску дунавску луку Лом. Одатле су, заједно са Јеврејима из Тракије, бродовима упућени ка Бечу и *Треблинки*, одакле се нико није вратио. Од укупно око 7.800 Јевреја који су живели на бугарском окупационом подручју у Југославији до рата, живот је изгубило њих око 7.260 или 93,07 %.”

5

Фашистичка Италија имала је другачији став према Јеврејима од свог осовинског савезника Трећег рајха. Противјеврејске мере ограничавале су се на разне видове дискриминације и на интернирање у логоре, али оно није имало за циљ физичко уништење Јевреја. Такав став италијаске власти имале су и на својим окупационим територијама у Грчкој и Југославији што је, бар привремено, пружало прилику за спас Јеврејима са других окупационих подручја.

После војне капитулације Југославије и комадања њене државне територије, Италији су припали јужни део Словеније, Сушак са залеђем, острва Хрватског приморја (осим Пага), северна и средња Далмација и Бока которска. Ове крајеве Италија је анектирала (Зона I). Већи део Косова и Метохије, заједно са западном Македонијом, припојен је ита-

* J. Romano, *Jevreji Jugoslavije*, 86-90.

** Isto; H. Sundhaussen, *Jugoslawien*, 327-328; *Zločini fašističkih okupatora*, 189-195; Ženi Lebl, *Jevreji u Pirotu*, Beograd, 1990, 46-49 i dalje.

лијанском протекторату Албанији. Осим тога, Италија је имала и војне снаге на осталим деловима Јадранске обале и залеђа (до линије Виница-Плитвички Љесковац – Пљешивица – Шатор планина – Малован – Прењ), који су припадали НДХ (Зона II). На анектираном подручју постојале су мале јеврејске заједнице од којих су највеће биле у Сплиту и Сушаку са 415, односно око 200 чланова. На италијанском окупационом подручју на Косову и Метохији, углавном у Приштини, живело је око 400 Јевреја. У Приштини је било и око 60 јеврејских избеглица из средње Европе.

После априла 1941. године, на италијанском окупационом подручју спас је потражило више хиљада јеврејских избеглица са осталих подручја подељене Југославије, углавном из НДХ.¹ Избегли Јевреји склонили су се како у анектираном подручју, у Зони I (у Сплиту око 3.000 и у Котору око 200 лица), тако и у Зони II (у Дубровнику са околином и у Хрватском приморју), где је избегло око 3.500 Јевреја. У неколико наврата, италијанске војне и цивилне власти издавале су наређења нижим органима да се спречи прелазак избеглица на италијанско подручје, али наређења, углавном, нису била спровођена. Ипак, забележено је неколико случајева враћања избеглица хрватским властима, што је значило смртну пресуду. Групу од 50 Јевреја, избеглих из Београда у Приштину, италијанске војне власти предале су немачкој полицији, која их је одвела у логор на *Бањици*, где су убијени почетком децембра 1941.²

Тежак положај јеврејских избеглица давао је прилику италијанским војним командантима за њихово уцењивање и пљачку, а већи број избеглица је интерниран. Група од 400 избеглица одведена је из Сплита и интернирана у Корчули, Вела Луци и у самој Италији. Јевреји избегли у Котор, интернирани су у Албанији, као и јеврејски мушкарци из Приштине. После капитулације Италије они су се углавном вратили својим кућама. На анектираној територији италијанске власти увеле су дискриминационе мере против Јевреја: обавезу пријављивања имовине, забрану уписа у основне и средње школе, забрану посеђивања јавних локала и купалишта, а у Сплиту се десио и случај напада италијанских фашиста на Јевреје, чему су следиле пљачка и уништење њихове имовине.³

У Зони II биле су стационаране италијанске војне снаге, али цивилну управу су имале хрватске власти. Као и у другим деловима НД Хрватске, и овде су одмах уведени антијеврејски закони и отпочело је убијање Јевреја. Током јуна и јула 1941. године, у Дубровнику су донете наредбе којима је за Јевреје и Србе уведен полицијски час. Следиле су наредбе о обележавању Јевреја и њихових радњи, о забрани посеђивања јавних локала, а крајем јула исте године издато је наређење о хапшењу и спровођењу у логор крај

* *Zločini fašističkih okupatora*, 117–118; Ženi Lebl, *Do „konačnog rešenja”. Jevreji u Srbiji*, Beograd, 2002, 27, 224, 238–241.

** Милан Ристовић, *У појрази за уничиштењем. Југословенски Јевреји у бекству од Холокауста 1941–1945*, Београд, 1998, 83–22.

*** *Zločini fašističkih okupatora*, 117–132; M. Koljanin, *Nemački logor*, 60.

**** J. Romano, *Jevreji Jugoslavije*, 134–144; *Zločini fašističkih okupatora*, n. m.

Госпића (*Јадовно*) Срба и Јевреја „познатих као комунисти“. До интервенције италијанске војске, убијено је 27 дубровачких Јевреја. И поред тога што су имали своју војну команду на Пагу, Италијани су до друге половине августа 1941. године, толерисали постојање усташких логора *Слана* и *Меџајна*, где је живот изгубило хиљаде Срба и Јевреја. На осталим подручјима Зоне II италијанске војне власти нису дозволиле убијање или одвођење Јевреја.

Хрватске фашистичке власти, уз подршку представника Трећег рајха, у више наврата захтевале су од италијанских војних команди да им се предају Јевреји избегли у Зону II. Иако је Мусолини одобрио изручење Јевреја, италијански команданти ово нису спровели. Да би бар делимично изашла у сусрет хрватским и немачким захтевима, италијанска влада је почетком јуна 1942. године донела одлуку о интернирању Јевреја из Зоне II. Почетком новембра исте године, они су заточени у околини Дубровника (на Лопуду, у Гружу и у Купарима), у Сумартину и Постирама на острву Брачу, у Хвару на истоименом острву и у логору у *Краљевици*. У пролеће 1943. године италијанска врховна команда наредила је да се сви интернирани Јевреји пребаце у логору на острву *Рабу*. Раб је иначе био на италијанском анектираном подручју. Од маја исте године у овај логор пребачено је укупно 3.577 интернираца.“

Капитулација Италије 8. септембра 1943. године донела је слободу највећем делу Јевреја са италијанског окупационог подручја. Јевреји из логора на *Рабу* сами су ослободили логор и формирали Јеврејски батаљон чији припадници су убрзо укључени у друге партизанске јединице. Пре уласка немачких и хрватских јединица крајем истог месеца, највећи део Јевреја је пребачен на слободну партизанску територију. И поред тога што су ови претежно српски крајеви претрпели велика разарања и огромне губитке становништва, органи нове власти пружили су јеврејским избеглицама смештај и другу помоћ.““ Због политичких разлога којима се руководила британска команда у Италији, само мали део јеврејских избеглица је накнадно евакуисан у Италију.

Јевреји који се нису склонили са бившег италијанског окупационог подручја убрзо су похапшени од немачких и хрватских власти и интернирани у логоре где су убрзо убијени. Део Јевреја похапшених у Сплиту (145 особа), међу којима је било и избеглица из Србије, крајем октобра 1943. године пребачен је у логор на *Београдском сајмишту*. Остали похапшени

* Isto; Mato Jakšić, *Dubrovnik 1941*, Beograd, 1966, 37–38, 60, 72–76.

** J. Romano, *Jevreji Jugoslavije*, 134–150; H. Sundhaussen, *Jugoslawien*, 324–325; M. Ристо-вић, н. д. 122–132.

*** *Treće zasjedanje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske* (8–9. svibnja 1944), Stenografski zapisnici, Zagreb, 1950, 78. Prema izveštaju o radu dr Pavla Gregorića, Socijalni odjel Izvršnog odjela ZAVNOH-a dao je jevrejskim избеглицма sa Raba 900.000 kuna pomoći. On je naveo da je na Rabu bilo internirano 2.500 Jevreja, od kojih se 300 пребацило u Italiju. Ostali su na području Like, Korduna i Banije, a 200 u Slavoniji.

Јевреји из Сплита, њих око 300, у марту 1944. депортовани су у усташки логор смрти *Јасеновац*. Нико из ове две групе није дочекао ослобођење.

После ослобођења логора на *Рабу*, 204 Јевреја није се евакуисало и ту су их затекле немачке групе. Они су убрзо депортовани у логор смрти *Аушвиц*, одакле се вратила само једна заточеница. У фебруару 1944. године немачке групе похапсиле су у Црној Гори око 120 Јевреја, већином избеглица, а затим су их присилили за тешке физичке полове. Почетком јуна 1944. они су упућени у логор на *Београдском сајмишћу* (*Прихваћени логор Земун*).

Припадници новоформиране SS-дивизије „Скендербег”, састављене од албанског људства и немачког командног особља, 14. маја 1944. су ухапсили све Јевреје у Приштини, њих око 400. После четири дана они су депортовани у логор на *Београдском сајмишћу*, који је тада био под управом хрватске полиције. Заједно са групом из Црне Горе, они су средином јуна 1944. упућени у концентрациони логор *Берген-Белзен* где је већина изгубила живот. Од укупно 400 Јевреја који су до рата живели на Косову и Метохији (у Приштини, односно на италијанском окупационом подручју) страдало је 300 или 75 %.

Извори се слажу у томе да је Други светски рат преживело свега око 15.000 југословенских Јевреја, да се у земљу вратило 13.000, као и да је према попису из 1947. године у Југославији живело 11.934 Јевреја. Међутим, постоје неслагања око броја Јевреја који су уочи рата живели у Југославији, као и око броја страдалих у Холокаусту. Процене броја Јевреја који су живели у Југославији крећу од око 67.000 до 82.242, колико је проценио Јаша Романо. На основу нових извора, али и уз ослонац на резултате Ј. Романа, Холм Зундхаусен је утврдио нешто мањи број Јевреја који су живели у Југославији и који су страдали у Холокаусту.^{***}

По свему судећи, можемо се ослонити на процену да је у Холокаусту од око 82.000 југословенских Јевреја живот изгубило око 67.000, односно њих 81,7%. Ако броју југословенских Јевреја додамо број од 4.000 јеврејских избеглица из средње Европе, које су готово до једног изгубиле свој живот, то значи да је од 86.000 Јевреја које је рат затекао у Југославији живот изгубило њих 71.000 или 82,56 %. Када се упореде страдања појединих европских јеврејских заједница, може да се закључи да је југословенска међу онима које су претрпеле највеће губитке. Највећим делом је

* *Zločini fašističkih okupatora*, 134–135; M. Koljanin, *Nemački logor*, 372, 439.

** *Zločini fašističkih okupatora*, 134–135; Ž. Lebl, *Do „konačnog rešenja”*. Јевреји у Србији, 27, 224, 238–241.

*** *Spomenica 1919–1969*, Savez јеврејских општина Југославије, Београд, s. a, 80, 114, 204–207; *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Јевреја u Југославији*, уредник др Zdenko Levental, Београд, 1952, XIX; Јаша Романо, *Јевреји Југославије 1941–1945*. *Žrtve genocida i učesnici NOR*, Београд, 1980, 14, 84, 201–202; Боголjub Коџовић, *Žrtve Другог светског рата u Југославији*, Сарајево, 1990, 151; Holm Sundhaußen, *Jugoslawien, u: Dimension des Voelkermords. Die Zahl der juedischen Opfer des Nationalsozialismus*, hrsg. von Wolfgang Benz, Muenchen, 1991, 312, 330.

уништена ова релативно мала јеврејска заједница, која је у значајној мери доприносила напретку народа са којим је живела, негујући упоредо свој сопствени идентитет.

ЗАКЉУЧАК

Холокауст у Југославији се одвијао у складу са генерално утврђеном политиком уништења Јевреја као дела плана нацистичке Немачке за преуређење света на новим, расистичким, основама. На највећи део Југославије проширени су немачки националсоцијалистички антисемитски принципи и геноцидна пракса. Уз све специфичности на појединим подручјима подељене земље, то је довело до уништења највећег дела јеврејске заједнице у Југославији. Токови Холокауста на појединим подручјима подељене Југославије, са изузетком италијанског до септембра 1943, имали су у основи истоветне етапе и водили су ка једном циљу, потпуном физичком уништењу Јевреја. Централну улогу при томе је имала нацистичка Немачка, пре свега на својим окупационим подручјима. Ипак, значајан утицај имале су и политике других окупационих држава и њихово антисемитско законодавство успостављено још пре агресије на Југославију. Остали битни фактори који су утицали на токове Холокауста на појединим окупационим подручјима Југославије били су бројност Јевреја и њихово место у друштвеној структури, традиција и политичка култура, постојање и распрострањеност покрета отпора. С обзиром на починиоце, место, начин, околности и хронологију извршења злочина јасно се разликује Холокауст на немачком, мађарском, бугарском и албанском окупационом подручју, као и Холокауст у НД Хрватској. Од око 82.000 југословенских Јевреја, у Холокаусту је живот изгубило њих око 67.000 односно 81,7 %. Ако броју југословенских Јевреја додамо број од 4.000 јеврејских избеглица из Средње Европе, то значи да је од 86.000 Јевреја које је рат затекао у Југославији живот изгубило њих 71.000 или 82,56 %. Југословенска јеврејска заједница је међу онима које су претрпеле највеће губитке међу јеврејским заједницама у Европи.